

Кўплаб оддий тасаввурларда «барча козонлар, огизлар ёки кўпирилар бир хилдир» каби умумлаштиришлар учрайди. Лекин тарихий ва илмий нуктаи назардан қаралганида, мўғуллар (Mongols) ва турклар (Turkic peoples) — ҳар бирининг ўз алоҳида тили, маданий ва тарихий тамойиллари бўлган бир-биридан фарқли этно-маданий гуруҳлардир. Қуйида бу фарқларнинг асосий жиҳатлари — тил, тарих, маданият ва генетика нукталари билан қисқача ва тартибли ҳужжатли тарзда ёритаман, инша Аллоҳ.

1. Тилдаги фарқ: мўғул тиллари ва туркий тиллар

- Тил оиласи: Мўғуллар ўз тили — монгол тиллари (Masalan: халх мўғулча, буриад, ойрат) га мансуб. Туркий халқлар эса туркий тиллар (Turkish, Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Turkmen ва х.к.) оиласига қиради. Ҳар икки оила ўзаро яқин эмас, уларнинг грамматика ва лексикаси турлича тузилган.
- Алломалар орасидаги баҳс: тарихда «Алтай» ёки «Алтай тилилар гипотезаси» каби назарий ёндошувлар бўлган — бу гоё туркий, монгол, тунгус ва баъзан кунчикиш тилларини биргаликда саклаши мумкинлигини илгари сурган. Аммо бу гипотеза ҳозирги тилшуносликда кенг қўллаб-қувватланмайди: кўп олимлар бу умумийликни контакт ва қўшнилик натижаси деб қарайдилар, эмаски улар бир хил генетик аجدодга эга экан.
- Амалдаги сабоқ: тиллар туркумлари — аниқ белгилар билан ажралиб туради; шунинг учун тил жиҳатдан мўғуллар туркий эмас, уларнинг тили алоҳида оилани ташкил қилади.

2. Тарихий ривожланиш ва давлатчилик

- Мўғулларнинг тарихи: Мўғуллар XIV асрда Чингизхон ва унинг ворислари (Мўғул империаси) орқали жаҳон тарихига катта таъсир кўрсатдилар. Улар Мўғул империасини ташкил этиб, орзуларга эришдилар ва Осиё ва Евроосиёдаги турли халқлар билан алоқалар ўрнатдилар.

- Туркларнинг тарихи: Туркий халкларнинг ҳам ўзига хос тарихий йўллари бор — ўғузлар, кипчаклар, уйғурлар ва бошқа туркий халқлар. Кейинги асрларда туркий давлатлар (усмонли, салжуклар ва х.к.) ўз мактаблари ва марказларини барпо этдилар.
- Мухим жихат: ҳар икки гуруҳнинг давлатчилик тажрибаси бир-биридан фарқ қилди ва ҳар бири турли этник бирикмаларни ўз ичига олди; бу уларни бир хил этмайди.

3. Маданий ва материал цивилизация жихатлари

- Маданий фарқлар: мўғулларда чўл маданияти (ёлғизлик, от спорти, кўчманчилик анъаналари) кучли бўлса, туркий халқларда ҳам ўхшаш кўчманчилик элементлари мавжуд, лекин уларнинг ритуаллари, фольклори ва ижтимоий тузилмаси турлича намоён бўлади. Масалан, уйғун ёки газналик туркий маданият билан халқ мўғул маданияти овоз, эпос ва социал муносабатларда фарқланади.
- Дин ва рухоний таъсир: тарихда ҳар икки гуруҳда ҳам буддизм, ислом, шаманизм каби эътиқодлар учраган — лекин қайси даврда қайси эътиқод устунлик қилгани маҳаллий омилларга боғлиқ. Бу яна уларни бир-биридан ажратувчи жихат бўлиши керак эмас, балки уларнинг ривожланиш йўлини кўрсатади.

4. Генетика ва демография (қискача)

- Замонавий популяция генетикаси тадқиқотлари мўғуллар ва туркий халқлар орасида генетик аралашмалар борлигини кўрсатади — бу тарихий контактлар, аралаш никоҳлар ва кўчманчилик натижасидир. Лекин умумий мутафовикликлар бўлса-да, мўғулларда кўпроқ шарқий (East Asian) генетик компонентлар мавжуд бўлиб, туркий халқлар (хонанда ва марказий осийлик гуруҳларда) ғарбий ва шарқий компонентларнинг аралашмасидан ташкил топган. Шунинг учун генетика уларни тўлиқ бир хил этмайди, балки ҳар бир гуруҳнинг ўз хос генетик профили борлигини кўрсатади.
- Эҳтиётлик: генетика — жихатдан мураккаб ва даражалар билан ифодаланади; у одамларни “турк ҳисоблаш” ёки “мўғул ҳисоблаш” учун ягона мезон эмас.

5. Қайси ҳолларда «мўғуллар туркий» деган тушуниши пайдо бўлади?

- Тарихий контакт ва тил ўзгариши: баъзи минтақа ва гуруҳлар (масалан, Уйғурлар ёки бошқа этник гуруҳлар) даврлар орасида тилни ўзгартириши ёки маданий таъсир улушини қабул қилиши мумкин. Шу сабаб, баъзи манбаларда аралашмани «хаммонлаштириш» қўзғатилган.
 - Империялар ва сиёсий бирлашмалар: мўғуллар ва туркийлар бир даврда бир-бирига қўшилиб, биргаликда яшаган, армия ва маъмуриятларда ўзаро аралашув бўлди. Бу омил оммада соддалаштирилган таърифларни юзага келтиради.
- Илмий ва тарихий жихатлардан қаралганда, мўғуллар туркий эмас: уларнинг тили, маданияти ва тарихий ривожланиши туркий халқларникидан алоҳида. Бу ажратиш мўғулларни кичиклаштириш ёки уларни туркий халқлардан ажратиш қўйишни истамайди — аксинча, ҳар бир гуруҳнинг бой ва мураккаб тарихини тўғри ва аниқ тушунишга ёрдам беради. Шундай тушуниш орқали биз минтақавий тарихни яхши англаб, туркий ва мўғул маданиятлари ўртасидаги чуқур алоқаларни тадқиқ қилиш имконига эга бўламиз.

Котил Чингизхоннинг мўғул эканлиги хакида

Чингизхон (Темужин) — мўғул рахбари ва унинг миллий мансубияти

Чингизхон (асл исми Темужин; тахминан 1162—1227) — Мўғул элининг энг машхур ижтимоий ва харбий кахрамони, 1206 йилда Барча мўғул кубуласи (курултой)да «Чингиз-хон» унвонини олган. Унинг тугилиши, оилаи ва бошқарувгача бўлган йўли мантикан ва тарихий жихатдан мўғул этногенезининг бир кисми хисобланади — яъни Темужин мўғул тузилмалари, кавмлари ва тиллари ичида ўсган ва уларни бирлаштирган шахс эканлигига шубха йўк.

1. Турмуш ва манзил: Темужин Хорчин, Онон водийси ёки Делуун Болдог якинида тугилган деб кайд этилади. Унинг оилавий келиб чиқиши — Боржигин уругидан бўлиб, бу уруг ҳам айнан мўғул этногенезида марказий ахамиятга эга эди.
2. Тил ва маданият: Темужин ва унинг атрофидаги кавмлар асосан мўғул тилининг алохида диалектида сўзлашган. Унинг турмуш тарзи, юртчилик маданияти ва рухоний анъаналари хар томонлама кўчманчилик, ов ва от спорти билан боглик бўлган мўғул маданиятига тўғридан-тўғри мос келади.
3. Курултой ва миллий бирлашма: 1206 йилда ўтказилган курултой — мўғул бошликлари йигилиши — Темужинни бутун мўғуллар учун ягона рахбар сифатида тан олиш билан яқунланди. У ерда берилган «Чингиз-хон» унвони ва кейинги маъмурий тузумлар мўғул давлатчилигининг асосини қўйди.

Нега у аник «мўғул» хисобланади — асосий далиллар

- Этник-таърихий контекст: Темужиннинг уруглари, у билан богланган турмуш одатлари ва кардош бўлган жамоалар — барчаси мўғул этносининг локал вариантлари эди.
- Ижтимоий институтлар: Темужиннинг қўллаган жойлаштириш механизмлари (яъни улус ва тайпа тизими), конуний ва харбий тизимлари мўғул кочманчилик маданиятига мос бўлган институтлардан олинган.
- Атроф-мухит ва география: Темужиннинг харакатлари ва асосий фаолияти Марказий Осиёнинг шимолий тепаликларида — тасаввурий «Мўғул халихаси»да рўй берган, бу ҳам унинг мўғул эканлигини тасдиқлайди.

Киска таърихий натижа ва мерос

Чингизхон мўғул кабилаларини бирлаштириб, катта давлат — Мўғул империясини барпо этди. Унинг империяси Осиё ва Европа ўртасидаги савдо ва маданий алмашинувни кенгайтирди (кейинги «Рах Mongolica» каби), ва мўғул идентификациясини бутун минтакада тарихий нуктага қўйди. Демак, Темужинни «мўғул бўлмаган» деб кўрсатиш тарихий мантик ва манбаларга зид бўлади.

Эслатмалар ва оддий тушунтиришлар

- Илмий адабиётда айрим мураккабликлар ва таркибий аралашмалар хакида сўз бор: Мўғул империяси жуда кенг худудларга қўл ургани учун у ерда туркий, тунгус, фаргонавий ва бошка халклар билан катта маданий ва тилкий алмашув бўлган. Лекин бу — Темужиннинг шахсий этник мансубиятини ўзгартирмайди; у аник мўғул кўчманчи сифатида тарих сафга кирган.
- «Мўғул» сўзи тарихи давомида турли холларда қўлланилган; лекин Чингизхон контекстида у аник этник ва маданий категорияни ифодалайди.

Абу Муслим

(профессор, журналист, сиёсий таҳлилчи)